

על כתבם של שני אוסטרקונים מאילת

מאת

יוסף נוח

בשנת 1940 פרסם נ. גליק שלושה אוסטרקונים ארמיים שמצא בתל ח'ליפה¹. על האחד (מס' 7094) כתוב שם בודד, על השני (מס' 2071) מופיעה רשימת שמות, ואילו השלישי (מס' 2069) הוא תעודה על משלוח יין. הכתב הארמי הקורסיבי של אוסטרקונים אלה אופייני לשלהי המאה ה', ובעיקר לראשית המאה ה' לפסה"נ. כתצי שנה לאחר-מכן פרסם גליק שני אוסטרקונים נוספים², שראוי לדון בהם דיון פאליאוגראפי מפורט:

1. אוסטרקון מס' 2070 נכתב בשני צדי החרס, בידי שני אנשים שונים (ראה לוח ב: 1). בצדק טוען גליק, כי כתב האוסטרקון הזה שונה מאוד מכתבם של אוסטרקונים מס' 2069 ו-2071³. אולברייט סבור, שהכתובת משקפת שלב מיוחד (a single stage) בכתב הארמי הקורסיבי⁴.

עיון מדוקדק באוסטרקון מעיד בבירור, כי כתב אותיותיו אינו ארמי כלל⁵ וכי לפנינו כתב פיניקי קורסיבי מן התקופה הפרסית⁶. דומה, שהכתובת נתחברה בין סוף המאה ה' ובין ראשית המאה ה' לפסה"נ⁷. העתקת האותיות⁸ שאפשר לקרוא בבטחה העלתה את רשימת השמות הזאת:

1. N. Glueck, Ostraca from Elath, *BASOR*, 80, 1940, pp. 3–10.

2. Idem, *BASOR*, 82, 1941, pp. 3–11.

3. *Op. cit.*, p. 7.

4. W. F. Albright, Ostrakon No. 6043 from Ezion-Geber, *BASOR*, 82, 1941, p. 11.

5. ראה, למשל, את לוחות הכתב הארמי אצל רוזנטל: F. Rosenthal, *Die aramäische Schrift*, Leiden 1939, *Schrifttafeln*.

6. השווה עם לוחות הכתב אצל פרידריך: J. Friedrich, *Phönizisch-punische Grammatik*, Roma 1951, *Schrifttafeln*.

7. המחבר מודה לד"ר בריאן פקהם, שאתו שוחח על תאריכה של כתובת זו ועל קריאתה.

8. ההעתקות נעשו מן התצלומים המקוריים, שפרופ' גליק הואיל להעמיד לרשותי.

צ ד ב'

1. פ..א
2. כנשי
3.

צ ד א'

1.
2. עבדאש..
3. אבשלם
4. שלמלחי
5. ש.. בעל

צ ד א'

דומה, שבשורה 2 יש להשלים "עבדאש[מן]". לאחר היסוד "שלם" שבשורה 4 באות האותיות "לחי", מרכיב שאינו מקובל באונומאסטיקון הפיניקי⁹. השם שבשורה 5 מורכב עם היסוד "בעל".

בצד א' מופיעה אפוא רשימה של שמות פיניקיים: היסודות התיאופוריים "אשמן" ו"בעל" והמרכיבים "אב", "עבד" ו"שלם", יסודות הנפוצים ביותר באונומאסטיקון הפיניקי¹⁰.

צ ד ב'

באות האחרונה שבשורה 2 ראה גליק ה"א, וקרא "כנשה", ומשום כך סבר טורי, שבאילת נמצאה העדות הקדומה ביותר לבית-כנסת¹¹. אנו מעדיפים לראות באות האחרונה יו"ד (השווה עם לוח הכתב שהוזכר בהערה 6), ולקרוא "כנשי", שם ידוע באונומאסטיקון הפוני בצורת "כנש", "כנשא", "כנשי" ו"כנשם"¹².

לפנינו אפוא עדות להימצאות פיניקים (תושבים או סוחרים עוברי-אורח) באילת בתקופה הפרסית. אם ניקח בחשבון, שגם במצרים נמצאו כתובות

9. התיבה "לחי" מופיעה באוסטרקון מס' 2071. ראה: BASOR, 80, pp. 4–6. שם היא מוסברת כשם פרטי ערבי. את השם "לחי" קרא אימז'ירון באחת הכתובות הארמיות שנמצאו על קיר של קבר בשיח' פדל שבמצרים. ראה: N. Aimé-Giron, *Ancient Egypt*, 1923, p. 40.

10. Z. S. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven 1936, pp. 73, 83, 89–90, 128–130, 150.

11. Ch. C. Torrey, A Synagogue at Elath? *BASOR*, 84, 1941, pp. 4–5.

12. Harris, *op. cit.* (n. 10), p. 112.

פיניקיות, הן על כדים, הן על פאפירוסים והן על חרותות (גראפיטי)¹³, הרי אין בכך משום חידוש.

2. אוסטרקון מס' 6043 כתוב על שבר של סיר-בישול מתקופת-הברזל ב' ¹⁴. הוא מכיל רשימת שמות, שממנה העתקנו אותיות אלו (ראה הערה 8):

1. רעאל	6. דב.
2. בד.	7. שכך
3. שלם	8. רפא
4. קוסב.	9. פגעקוס
5. פגעקו[ס]	10. קוסנ.

כתב האוסטרקון מיוחד במינו (ראה לוח ב: 2): האל"ף דומה לזו של מכתבי לכיש; הבי"ת, הדל"ת והרי"ש הפתוחות אופייניות לכתב הארמי הקורסיבי מן המאה הו' לפסה"נ ואילך; נטיית הקו השמאלי של הגימ"ל (בעיקר בשורה 9) מזכירה גימ"ל ארמית; הו"ו והסמ"ך הן בפירוש ארמיות; הכ"ף והנו"ן יותר ארמיות מעבריות; המ"ם בהחלט אינה ארמית, ועוד גיידת עליה את הדיבור; הקו"ף (בעיקר בשורה 10) היא מטיפוס ארמי.

אולברייט מסביר תופעה זו בהנחה, שהיתה השפעת גומלין בין הקורסיב העברי לקורסיב הארמי ¹⁵. רוזנטל בוחן שתי אפשרויות: הכתב הכנעני הושפע מן הכתב הארמי, או הכתב הארמי הושפע מן הכתב הכנעני. בצדק טוען רוזנטל, כי ההכרעה בין שתי אפשרויות אלו תלויה בקביעת לשונה של התעודה, והרי ברשימת שמות מעין זו אין כדי לעמוד על הלשון. השוואה עם הקורסיב הפיניקי ממצרים וממקומות אחרים — ולדעת רוזנטל מושפע קורסיב זה מן הקורסיב הארמי — מביאה אותו למסקנה, שלפנינו הידמות (אסימילציה)

¹³ CIS, I, Nos. 97–113; M. Lidzbarski, *Phönizische und aramäische Krug-aufschriften aus Elephantine*, Berlin 1912; N. Aimé-Giron, *Adversaria Semitica*, *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, XXXVIII, 1939, pp. 1–27; H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1962–1964, Nos. 48–52

¹⁴ N. Glueck, *BASOR*, 82, 1941, p. 3; idem, *AASOR*, XV, 1935, p. 136, n. 428

¹⁵ Albright, *BASOR*, 82, p. 11

של הקורסיב הכנעני לכתב הארמי הרשמי הרווח¹⁶. אנו מקבלים את דעתו של רונטל, שאמנם יש פה השפעה ארמית על הכתב המקומי. ונשאלת אפוא השאלה: מהו הכתב המקומי שבפרק-זמן מסוים השפיע עליו הכתב הארמי? אם נתעלם מדעתו של סגרט (שהיא עדיין דעת יחיד), שמצבת מישע כתובה עברית ובכתב עברי¹⁷, הרי מכירים אנו את הכתב המואבי של אמצע המאה ה'ט' לפסה"ג, שלא היה שונה, כנראה, מן הכתב העברי בן זמנו¹⁸. עיון בשני חותמות הנושאים את השם "משע"¹⁹ (שזמנם, כנראה, המאה ה'ט' לפסה"ג) מעלה, כי מלבד העי"ן הפתוחה מקבלת גם השי"ן צורה חדשה, דהיינו: שלוש אצבעות המתחברות בבסיס. העי"ן הפתוחה והשי"ן שתוארה למעלה אינן ידועות מן הכתב העברי, אבל הן מקובלות בכתב הארמי (השי"ן) — גם בכתב הפיניקי של המאה ה'ט'. מכל-מקום, יש בידינו עדות להשפעה חיצונית על הכתב המואבי.

הוא הדין לכתובות מאילת: בטביעות-החותם "קוסענל עבד המלך" ובחרותת על כד²⁰ אנו מוצאים את העי"ן הפתוחה.

אך הנה, בכל הכתובות שהוזכרו למעלה (אוסטרקון מס' 6043, טביעות "קוסענל", החרותת על הכד ואחד מחותמות "משע") וכן בחותמות "כמשצדק", "כמשיחי"²¹, "כמשעם/כמשאל/הספר"²² ובחותם המואבי שנמצא באוספו של

16. F. Rosenthal, The Script of Ostrakon 6043, *BASOR*, 85, 1942, pp. 8–9. השם "כתב כנעני" אינו מתאים, לדעתנו, לשום כתב מן הכתבים של המאות ה'ז'–ה'ר'.

17. S. Segert, Die Sprache der moabitischen Königsinschrift, *Archiv Orient.* 29, 1961, pp. 255–257. סגרט אף מניח, כי הסופר של מצבת מישע היה ישראלי. אם נקבל דעה זו, יהא עלינו להניח, שבמאה ה'ט' נכתבו גם כתובות אחרות במואב בידי ישראלים. ראה כתובת "[כ]משית" שפורסמה לאחרונה: W. L. Reed & R. E. Murphy, *BASOR*, 172, 1963, pp. 1–9. F. V. Winnett, *BASOR*, 125, 1952, pp. 20–23. כן ראה:

18. במצבת מישע ובכתובת "[כ]משית" מופיעות צורות עבריות מובהקות (בעיקר באותיות ו' ו' ות' ו'), בעוד שהכתב הפיניקי והכתב הארמי פיתחו צורות אחרות.

19. א. רייפנברג, שתי חותמות מואביות, ידיעות, יב, תש"ו, עמ' 46; לוח ב: 3; נ. אביגד, שינויי קריאה בחותמות עבריות, ארץ-ישראל, א, תשי"א, עמ' 33–34.

20. N. Glueck & W. F. Albright, *BASOR*, 71, 1938, pp. 17–18; N. Glueck, *BASOR*, 72, 1938, pp. 9–13.

21. ביבלוגראפיה על כך אפשר למצוא אצל דירינגר: D. Diringer, *Le Iscrizioni Antico-ebraiche Palestinesi*, Firenze 1934, p. 253, n. 1.

22. א. רייפנברג (לעיל, הערה 19), עמ' 45–46; לוח ב: 4.

מר ש. הררי מתל-אביב²³ מוצאים אנו מ"ם בעלת ראש רחב וגדול, לפעמים עד מחצית גובהה של אות; שני הקווים המאונכים הקטנים אינם חוצים את הקו המאוזן²⁴.

לאור האמור לעיל משערים אנו, על-אף הנתונים המועטים שבידינו, כי הכתב של אוסטרקון מס' 6043, וכן של הטביעה "קוסענל" ושל החרות הנ"ל מאילת²⁵, הוא כתב אדומי מן המאות הז'—ה' לפסה"נ²⁶. האוסטרקון כתוב בכתב הקורסיבי האדומי, ואילו הטביעה והחרות—בכתב הלאפידארי האדומי. עד כה הסתמכנו בדיוננו על צורת האותיות. גם אם לשונו של אוסטרקון מס' 6043 אינה מחוורת כל צורכה, הרי תוכנו עשוי לחזק את הנחתנו: לפנינו רשימת שמות שבוטלים בה השמות האדומיים בעלי היסוד התיאופורי "קוס". כאמור, באמצע המאה ה'ט' לא נבדל כתבם של המואבים והאדומים מן הכתב העברי. במאות הז'—ה', לעומת זה, מוצאים אנו סימנים ברורים לחידת יסודות ארמיים לשני כתבים אלה. ונשאלת השאלה: מתי החלה חדירתם של יסודות זרים אלה?

לפי שעה אין בידינו ממצאים המאפשרים לפסוק הלכה בסוגיה זו, אשר ודאי קשורה בבעיית התפשטותה של הארמית כלשון בינלאומית. לדעת מור מקורה של הארמית הממלכתית "בניב הארמי של דמשק, שבה היא התפתחה ונתגבשה

23. אני מודה למר הררי על שהאיל להראות לי את החותם.

24. במ"ם העברית הפורמאלית (כמו, למשל, בכתובת השילוח ובטביעות "למלך") שני הקווים המאונכים הקטנים חוצים את הקו המאוזן. מ"מים בעלות ראש גדול מצויות גם בחותם "מנשה בן המלך" ובחותם "אמץ הספר" (N. Avigad, *IEJ*, 13, p. 134), וקשה להוציא מכלל אפשרות, כי חותמות אלה הם מואביים. לעומת זאת מופיעה מ"ם דומה ב"אוסטרקון השעורים" משומרון (S. A. Birnbaum, *Samaria*, III, Pl. I : 1), אך עד מטבעות המרד הראשון אין למצאה בכתובות עבריות אחרות. "אוס-טרקון השעורים" רומז אולי, שגם בכתב העברי היתה מ"ם כזאת בשימוש. ייתכן, שלפנינו צורה לאפידארית, שעדיין אינה ידועה לנו מימי הבית הראשון. עם זאת אפשר לשער, שהמ"ם הזאת היא תוצר עצמי של הכתב המואבי או האדומי.

25. את שתי הכתובות האלה כינה נ. גליק בשם "כתובות אדומיות" או (בשם פחות מתאים) "עבריות-אדומיות". ראה: *BASOR*, 71, p. 17; עבר-הירדן המזרחי, ירושלים תשי"ד, עמ' 112. אולם עדיין לא סבר איש, שאוסטרקון מס' 6043 הוא כתובת אדומית.

26. בניתוחו הפאליאוגרפי מציע אולברייט (*BASOR*, 82, pp. 12–13) לייחס את אוסטרקון מס' 6043 למחצית הראשונה של המאה ה'. ואכן, הצעתו מתקבלת על הדעת.

כלשון הכתב; ועם הקמת ממלכת-ארם בימיו של בן-הדד הב'—התחילה לשמש כלשון-המינהל בכל גלילות המדינה, נהפכה ללשון הרשמית במשא-ומתן הדיפלומאטי והמסחרי, וממילא חרגה תפוצתה מתחומיה של ממלכת-ארם²⁷. לא מן הנמנע אפוא, שכבר במחצית השנייה של המאה הט' החלו יסודות ארמיים חודרים לכתבם של שני עמים אלה, שישבו לאורך דרך-המלך מדרום לדמשק²⁸. עם זאת גם ייתכן, שהתפתחות זו חלה רק בשליש האחרון של המאה הח', לאחר שנחלשה השפעתן הפוליטית של ישראל ויהודה על מואב ואדום²⁹ ולאחר שהופיעו האשורים, שאימצו בפרק-זמן זה את הלשון והכתב הארמיים והפכום לכלי-תקשורת בינלאומיים³⁰.

27. ב. מזר, בימי בית ראשון, ירושלים תשכ"ב, עמ' 147.

28. ראוי לציין, כי הכתב העמוני של המאות הז'—הו', הידוע לנו מכתובת "ירחעזר" (R. D. Barnett, *ADAJ*, I, 1951, pp. 34–36, Pl. XIII) ומתוך כתריסר חותמות, זהה, כנראה, לכתב הארמי הלאפידארי בן זמנו. וראה על כך מאמרו של נ. אביגד בספר טור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 323.

29. סיכומים אחרונים על נושא זה ראה: י. ליוור, היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים 1964, עמ' 202–203, 237.

30. אני מודה לפרופסורים נ. אביגד, ב. מזר ופ. מ. קרוס על שהואילו לקרוא את כתב-היד ולדון עמי בבעיות שהועלו במאמר זה. האחריות לדעות המובעות כאן חלה עלי בלבד.